

XALQ YARADICILIĞINDA VƏ NİZAMİ GƏNCƏVINİN ƏSƏRLƏRİNDƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN VƏHDƏTİ

Elnur HƏSƏNOV¹,

AMEA-nın Gəncə Bölməsinin elmi katibi,

Elm üzrə Prezident mükafatçısı,

lnurh273@gmail.com

***Xülasə.** Məqalədə xalq yaradıcılığında yüzilliklərə istinad edən milli-mənəvi dəyərlərimizin tərənnümü müxtəlif tarixi məxəzlər, elmi mənbələr əsasında araşdırılmışdır. Milli-mənəvi dəyərlərimizin, adət-ənənələrimizin dəyərli mənbə kimi əhəmiyyəti çoxsaylı bədii nümunələr əsasında tədqiq edilmişdir. Müəllif tərəfindən Gəncənin maddi-mədəni və mənəvi mühitinin tədqiqində, həmçinin xalqımızın multikultural dəyərlərinin, birgəyaşayış ənənələrinin üzə çıxarılmasında qədim dastan nümunələrinə, xalq yaradıcılığına müraciət edilməklə yanaşı, bunlar dahi Azərbaycan mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin əsərlərindən örnəklərlə müqayisəli şəkildə təqdim edilmiş, onun elmi-ədəbi irsinin sahib olduğu mənbəşünaslıq dəyəri öyrənilmişdir.*

***AÇAR SÖZLƏR:** Azərbaycan, Gəncə, İntibah dövrü, milli-mənəvi dəyərlər.*

Эльнур Гасанов

ЕДИНСТВО НАЦИОНАЛЬНО-МОРАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В НАРОДНОМ ТВОРЧЕСТВЕ И НАСЛЕДИИ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

***Резюме.** В статье на основе различных исторических и научных источников исследуется прославление наших национально-моральных ценностей, многовекового народного творчества. Значение наших национально-моральных ценностей и традиций как ценного ресурса изучено на основе многочисленных художественных примеров. При исследовании материальной, культурной и духовной среды Гянджи, а также при раскрытии мультикультурных ценностей и традиций сосуществования нашего народа автор обращался к образцам древнего эпоса и народного творчества, сравнивал их с примерами из изученных трудов великого азербайджанского мыслителя Низами Гянджеви, обладавшего научным и литературным источниковедческим наследием.*

***КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА:** Азербайджан, Гянджа, Ренессанс, национально-моральные ценности.*

¹ ORCID ID: 0000-0001-6358-593X

Elnur Hasanov

UNITY OF NATIONAL-MORAL VALUES IN FOLK ARTS AND HERITAGE OF NIZAMI GANJAVI

***Summary.** The article, explores the glorification of our national and moral values of centuries-old folk art based on various historical and scientific sources,. The significance of our national-moral values and traditions as a valuable resource has been studied on the basis of numerous artistic examples. When studying the material, cultural and spiritual environment of Ganja, as well as when revealing the multicultural values and traditions of coexistence of our people, the author turned to examples of ancient epic and folk art, compared them with examples from the studied works of the great Azerbaijani thinker Nizami Ganjavi, who had a scientific and literary source heritage.*

KEY WORDS: Azerbaijan, Ganja, Renaissance, national-moral values.

Gəncənin maddi-mədəni və mənəvi mühitinin öyrənilməsində, həmçinin xalqımızın multikultural dəyərlərinin, birgəyaşayış ənənələrinin üzə çıxarılmasında qədim dastan nümunələri, xalq yaradıcılığı əvəzəedilməz mənbə rolunu oynayır. Bunların Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi isə həm xalq yaradıcılığının, həm də dahi Azərbaycan mütəfəkkirinin elmi-ədəbi irsinin sahib olduğu mənbəşünaslıq dəyərini ortaya qoyur.

Dünya ədəbiyyatının və mədəniyyətinin görkəmli siması olan Nizami Gəncəvinin qələmində ən adi deyimlər ilahi dəyər qazanır və hikmətə çevrilir. Şeyx Nizaminin fəlsəfi qənaətlərinin kökündə dayanan dini-əxlaqi, milli-mənəvi dəyərlərimiz onun irsindəki müdrik fikirlər üçün, bir növ, dayaq rolunu oynayır.

Nizami Gəncəvi sənətində xalq hikməti bədii sözün eczakar qüdrəti ilə qovuşur. Məsələn, aşıqların dastan söyləməsi Davudun nəğmələri ilə müqayisə olunur:

Davudun nəğmələri dildən-dilə car oldu,

“Mahmud-Ayaz” dastanı eldən-elə car oldu [1, s.114-115].

Dastanlarda, el deyimlərində ifadə olunan fikirlər Nizami şeirində zahirən adi, sadə görünsə də, özündə böyük hikməti ehtiva edir:

Yana-yana qızışar, alova dönər atəş,

Tezcə yandıği kimi tezcə də sönər atəş.

Atalar sözündə isə həmin fikir belə ifadə olunur: “Tez alışan tez sönər”.

Uca Yaradanın hökmü sayəsində yaradıcılığı ilə bəşəri irsə nur saçan Nizami Gəncəvi zamanlara, məkanlara hökm etməyi bacarmış, Tanrı hökmlərini sözə çevirmişdir:

Bir sakit qalayam, dörd yanıam gecə,

İshaq-Mushaqlardır yoldaşım təkçə [2, s.67].

Şeyx Nizami fəlsəfəsi xalq ruhunun aynasına çevrilərək yaddaşlarda qalır:

Zatı pis uzatsa yaxşılıq əli,

“İtirməz əslini kimsə” məsəli.

Yadından çıxmasın görsən bədgövhər,

Əqrəbi öldür ki, zərər yetirər.

Bu misallarda milli mənəviyyatımızın tərkib hissəsi olan xalq yaradıcılığından qaynaqlanan fəlsəfi hökmlər nəsihətə çevrilir. Birinci misraya nəzər salaq: “Zatı pis uzatsa yaxşılıq əli”. Burada zatı pisdən söhbət gedir. Zatı pis əvəzinə, xalq arasında “zətıqırıq” sözü də işlənir. Zətıqırıq - etibarsız, namərd mənasını ifadə edir. Bu, məcazi mənadır. Həqiqi mənada isə zatın qırılığı Gəncədə geniş yayılmış dulusçuluq sənətindən soraq verən ifadədir. Eyni zamanda, Gəncədə keçirilən Novruz ayınlarından bir işartıdır, izdir. İləxır çərşənbələrin sonuncusunda gəncəlilər çay kənarına gedib köhnə qabları sındırarlarmış. “Zətıqırıq” ifadəsi buradan yaranıb. “Zatı pis uzatsa yaxşılıq əli” - bu deyimdə daha nələr gizləndi? Yenə də xalq deyimlərimizə üz tutaq:

Keçmə namərd körpüsündən,

Qoy aparsın sel səni.

Yatma tülkü kölgəsində,

Qoy yesin aslan səni [3, s.51-52].

Azərbaycan folklorundakı tülkü obrazı elə zətıqırıqlıqla eynidir. Göründüyü kimi, zətıqırıq elə namərd deməkdir.

“İtirməz əslini kimsə” məsələsinə diqqət yetirək. Xalq hikmətində zat, əsil soykök, nəsil anlamını ifadə edir. Əgər əsil itseydi, nəsillər arasındakı bağlılıq qırılırdı. Ona görə də əsil itmir, genetik kodlar nəsilədən-nəsilə ötürülür. Həmin mənəvi xalq hikmətində daha aydın şəkildə işlənir: “Əslində olan dırnağında bildirər”, “Əslini danan haramzadadır”, “Südnən girən sümükənən çıxar” və s.

Gövhərində, mayasında pislik gizlənenlər yaxşılıq etməkdən çox-çox uzaqdır. İlanlar, əqrəblər yalnız sancmaqdan həzz ala bilər. Nizami Gəncəvi əqrəbi görəndə öldürməyi tövsiyə edir, çünki sən onu öldürməsən, o sənə zərər yetirər. Azərbaycan atalar sözlərində əqrəb əvəzinə, ilanın adı çəkilir: “İlanın ağına da lənət, qarasına da”, “İlanı görəndə lənət, görüb öldürməyəndə lənət, öldürüb basdırmayana lənət”, “İlan ulduz görməsə, ölməz”.

Nizami Gəncəvi sənətinin mayası türk ruhundan tutulmuş, xəmiri türk əli ilə yoğrulmuşdur. Ona görə də Azərbaycan türklərinə məxsus hərəkət, ifadə və deyim tərzini yad dilə çevriləndə belə itməmiş, özünəməxsus gözəlliyini, ahəngini, ruhunu qoruyub saxlamışdır. Sadə bir misal: bir şeyi unudub sonradan yada salanda barmağımızı dişləyirik. Onda itirilmiş yaddaş yenidən bərpa olunur:

Zülmünü yada salıb dişlədi barmağını:

Quşlar da eşidibdi zülmünün sorağını.

Xalq hikmətinin özü də göylərin səsidir. Nizami Gəncəvi o səsi eşitmiş, o səslə yazıb-yaratmışdır. Hikmət hikmətdir. Hansı dildə, hansı qələbdə ifadə olunsada, mənə eynidir:

Dünyaca var-dövlətin sayılarmı dünyada?

Dünyadan apardığın bir şey varmı dünyada?

Atalar sözünə nəzər salaq: “Dünyanın malı dünyada qalacaq”. Neçə əsr sonra Aşıq Alı isə bu fikri belə ifadə etmişdir:

Gəşt eylədim, bu dünyanı dolandım,

Əllini keçirdim, yüzə nə qaldı?!
 Ayaq getdi, əl gətirdi, diş yedi,
 Baxmaqdan savayı gözə nə qaldı?!
 Dünya kimsəyə qalmaq, ömür su kimi axıb getdi. Bəs nədir qalan, nədir bizi bu dünyaya bağlayan?
 Nədir bizi şərəfləndirən?

Ömür keçib gedəndi, dünya qalandı sənə?
 Ülvyyəyə sədaqət, şərəfdi, şandı sənə.

Əlçatmaz, ünyetməz bir aləm var: ülvyyəyə aləmi. O aləmdə hər şey gözəldir. Bu gəldi-gedər dünyanın mənası yalnız ülvyyəyə aləminə qovuşmaq, əbədi səadətə aparan yolda geriyyə boylanmamaq, heç nəyə baxmamaqdır. Könül dünyasından daha dəyərlı nə var ki ... Orada hər şey ağappaqdır.

Kətan geymiş Ay kimi gözəldir necə canan,
 Qəlbimi kətan kimi doğradı necə canan.

İlk orta əsrlərdə Gəncə sənətkarlarının toxuduqları parça növlərindən olan kətan zərifiyyə, gözəlliyyə ilə rahatlığı ilə seçilirdi. Nizami qələmində “kətan geyinmiş Ay” məcazi, folklorada isə həqiqi mənada işlənir. Ay nə üçün kətan parça geyinəndə gözəlləşir? Bunun səbəbi nədir?

Nizami Gəncəvi xalq hikmətinə söykənərək ilahi sirləri səmədan alırdı. Yuxarıda söylədiklərimiz isə səmavi görüntülərdən biridir. Aydın gecələrdə Ay bəzən nur haləsinə bürünür. Ağappaq nur haləsi Ayın ətrafında ilahi gözəllik yaradır və əlvən rənglərə bölünür. İkinci misradakı “Qəlbimi kətan kimi doğradı necə canan”, ifadəsi də fəlsəfi mənə yükü daşıyır. Burada mənə yenə kətan üzərinə qayıdır. Kətan qəlbini necə doğraya bilər? Bu adı kətan deyil, nurun qüdrətidir.

Dahi mütəfəkkir Nizami Gəncəvi Tanrının bəxş etdiyi qismətə inanır. Zora, hiyləyə əl atanları yazıq adlandırır:

Zorla, hiylə ilə kəsb etmə, yazıq,
 Yeyə bilməz heç kəs qismətdən artıq [4, s.146-147].

Yenə də bu fikir xalq hikməti vasitəsi ilə öz təsdiqini tapır. Atalar sözündə: “Qismətdən artıq yemək olmaz” hökmü verilir.

Şeyx Nizaminin əsərlərində qeyd edilən mühüm məsələlərdən biri insanın səbirli olmağı bacarmasıdır. Səbir münasib məqamı gözləməkdir. Səbir bütün dərdlərin məlhəmidir. Nəhayət, səbir Allahın ən gözəl adlarından biridir. Səbir Tanrının mərhəmətidir. Səbir etməklə qoradan halva bişər. Atalar sözüne nəzər salaq:

Səbir elə, halva bişər, ey qora, səndən,
 Bəsləsən, atlas olar tut yarpağından [5, s.68-69].

Qora kal üzumdür, səbir eləsə, yetişər. Yetişmiş üzumdən doşab düzəldər, ondan da halva bişirərlər. Barama qurdu isə tut yarpağını yeməklə ipək toxuyur. Deməli, qoranın halvaya, tut yarpağının isə atlasa çevrilməsi üçün müəyyən zaman gərəkdir.

Tanrı xalq etdiklərini görür, eşidir, duyur. Bu səbəbdən də onları heç vaxt darda qoymur. Nizami Gəncəvi də xalq hikmətinə söykənərək bu fikri daha dolğun şəkildə ifadə edir:

Dedi: “Bir neçə gün səbir elə, çalış”
 Heç kəs həmişəlik darda qalmamış [6, s.9139-9140].

Dünya həyatının başlanğıcı var, sonu var. “Bir gün yaranan bir gün gedəcək”, – deyib ulularımız. Bir də deyiblər ki: “Su səhəngi suda sınar” [7, s.11].

Dünya özü fani, yaradılanlar fanidir. Əbədi olan yalnız Yaradanın Özüdür. İnsan bu həqiqəti anlayarsa, kamilləşər, haqq aşiqinə çevrilər:

Daşdan düzələn bir şüşə tapılmaz,
Ki, daşda sınmasın keçincə bir az.

Dahi mütəfəkkir milli-mənəvi dəyərlərimizə istinadən öz əsərlərində haqq-ədalət axtarışında olmuşdur. Amma Zülmət səltənətində axtardığını tapmaq asan deyil. İshaq-Mushaq min illərdir ki, bir-birini axtarır. Bəs onda nə etməli? Xilas yolu nədədir? Budur xilas yolu:

Doqquzbaş ilandan olmaqçün xilas,
Bu doqquz qapılı evə qıfıl as.

Doqquzbaş ilan fələklərdir. Yalnız doqquz qapılı evi – dünyanı unutmaqla doqquzbaş ilandan xilas olmaq mümkündür. Kamil insan dünya nemətlərinə sonsuz meyil göstərüb ona bağlana bilməz. Əksinə, şüurlu şəkildə ondan qaçmalıdır:

Turuncdan qaçmasan Yusif tək əgər,
Züleyxa narınc tək tez səni kəsər.

Dünya bir tarladır. Hər kəs öz əkdiyini biçər. Yaxşılıq edən yaxşılıq, pislilik edən pislilik görər: “Nə əkərsən, onu da biçərsən”, “Nə tökərsən aşına, o da çıxar qarşına”. Nizami Gəncəvi bu fikri belə ifadə edir:

Dünyanın işini yaxşı düşün sən,
Nə əksən, onu da bil, biçəcəksən [3, s.52-55].

Bu dünyada heç nə itmir; nə yaxşılıq, nə yamanlıq:

Yamanlıq eyləsə özgəyə hər kəs,
Çıxar qabağına, hədəyə getməz.

Səbir etməyi bütün müşküllərin açarı sayan Şeyx Nizami bilirdi ki, darda qalanların dadına yetən var. Bütün düyünləri açan da odur:

Dedi: Bir neçə gün səbir elə, çalış,
Heç kəs həmişəlik darda qalmamış.

Nizami Gəncəvi qələmində bir toxumun çürüməsi belə hikmətə çevrilir:

Toxum çürüməsə, bitməz heç zaman,
Bir iş bağlanmasa, açılmaz, inan!

Bir fəlsəfi fikir başqa bir fəlsəfi fikir üçün açardır. Toxumun çürüməsi yeni bir həyat üçün keçiddir. Çünki çürüyən toxum torpağa qarışaraq torpağın yaddaşını özünə qaytarır. Çürümək məhv olmaq deyil, yeni donda, yeni biçimdə qayıdır. Bir işin bağlanması və açılması da eyni fəlsəfi fikrə söykənir: bağlı olmasa, açıq necə olardı? Deməli, əksliklərin vəhdəti açıq və bağlı anlamında özünü göstərir [7, s.6-9; 8, s.65].

Vaxt anlamı elə bir ölçüdür ki, ona tabe olanları məhdudlaşdırır. Bu məhdud çərçivədə başlanğıc və son olur: “Hardan nazilər, ordan üzülər”, “Örkən nə qədər uzun olsa, yenə gəlib doğanaqdan keçər”, “Su səhəngi suda sınar”.

Dahi Nizami xalqdan gələn bu hikməti belə ifadə edir:

Daşdan düzələn bir şüşə tapılmaz,

Ki daşda sınmasın keçincə bir az.

Daşdan düzəlmiş şüşə insandır. Zaman keçdikcə gözəlliyini, təravətini, gəncliyini itirərək məhvə doğru gedir və nəhayət, torpaqdan yarandığı kimi torpağa da qovuşur.

Nizami Gəncəvi dünyası xalq hikmətinin al-əlvan rənglərinə boyanaraq ilahi gözəllik qazanır:

Bu gecə ortada bu nəqd var ikən,

Sabahkı nisyəyə göz tikək nədən?

Zaman köhnə dəyirmandır. Elə hey fırlanır. Fırladıqca üyüdü, tökür. Kim bu dəyirmanı dayandıra bilər? Heç kim! Nədir insanın ah-nalələri, nədir bu giley, umu-küsü, sevinc, qəm? Bütün bunların dövrəna dəxli yoxdur. “Dəyirman bildiyini eləyir, çax-çax başını ağrıdır”, - deyib dünyagörmüş atalarımız. Nizami Gəncəvi də bu hökmü təsdiqləyir:

Şad ol, ya qəmli ol, dünyada birdir,

Bildiyini köhnə dəyirman edir.

Şeyx Nizaminin xələfi ustad Şəhriyar da yüzilliklər sonra eyni qənaətə gəlir:

Ruzigarın dəyirmanı fırlanır,

Məxluq onun dişlərinə tullanır.

Bax ki, yenə bəşər necə allanır,

Həmişəlik şadlıq umur özünə,

Qəbri görür, toz qondurmur üzünə [3, s.57-60].

Doğrudanmı, ölüm bizdən çox-çox uzaqdır? Axı ölüm haqdır. Hər birimizi haqlayacaq. Yalan dünya özünün şirin yalanları ilə bizləri aldatdı. Ona görə dünyaya bu qədər bağlandıq, dünyanı bu qədər sevdik.

Nizami Gəncəvinin şeir dili canlıdır. Danışır, dil açır bu dil. Bu, ruhun dilidir. İlahi hökmlər bu dillə öz ifadəsini tapır:

Nəyinə lazımdır gül rəngli paltar,

Bil, mürdəşir onu bir gün aparar.

Bu fikirlərin izahını vermək üçün Gəncənin adət-ənənələrini dərinədən bilmək gərəkdir. “Bil, mürdəşir onu bir gün aparar”, - ifadəsi Gəncədə bu gün də yaşamaqda olan qədim bir adətlə bağlıdır. Həmin adətə görə, ölənin şəxsinin təzə paltarları bir xonçaya qoyulub ölüyüyünə – mürdəşirə verilir. Beytin mənası budur ki, dünya fanidir, onun var-dövləti, şən-şöhrəti üçün bu qədər çalışmaq mənasızdır.

Tanrı insanı xəlc edəndə ona seçmək, ayırmaq, qiymətləndirmək qüdrəti bəxş etdi. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə qeyri-varlıqlardan üstün sayılan insan ilahi bağlılığını itirdikdə həmin qüdrəti də itirərək ən aşağı səviyyəyə – heyvan səviyyəsinə enir. Bütün bələlərin kökündə dayanan cahillik və nadanlıq xalq hikmətində qınaq yerinə çevrilir: “İki eşşəyin arpasını bölə bilmir”, “O nə qanır bağayarpağı nədir, quzuqulağı nədir?”

Nizami Gəncəvidə həmin məna bir qədər fərqli şəkildə açılır:

Pambıqla kətanı ayırd etməyən,

Asimana çaşıb “sisiman” - deyən [9, s.34].

Zaman çərçivəsini qıra bilməyən insan zamanın hökmünə tabe olub, onun dediklərinə əməl etməyə məcburdur. El arasında buna: “Adam ayağını yorğanına görə uzadar”, - deyərlər. Buradakı “yorğan” sözü məcazi mənada dövrandır. Dövrün tələbini nəzərə almayanlar gec-tezi peşman olurlar:

Dövrənindən çıxma heç yüksəklərə,
Ayağını uzat yorğana görə.

“Ayağını yorğanına görə uzatmaq” eyni zamanda vaxtı, zamanı nəzərə almaq anlamında da işlənir. “Hər şey vaxta baxar, vaxt heç nəyə baxmaz”, - deyən atalarımız bilirdi ki, “Bir yandan bağlayan bir yandan açar”, “Vədəsiz yarpaq düşməz”. Böyük şair xalqdan gələn ifadələri ustalıqla cilalayaraq hikmətə çevirir. El arasında bu gün də yaşamaqda olan bir atalar sözünü yada salaq: Xəncər yarası sağalar, dil yarası sağalmaz. Nizami Gəncəvi həmin atalar sözünü başqa biçimdə təqdim edir:

Dillə yaralar vurarsa bir kəs,
Məlhəmlə ona əlac edilməz [6, s.9140].

Hər bir dil materialı tarixin kodları, açarlarıdır. Bu kodların köməyi ilə gizlilər açılır, qaranlıq qatlar işıqlanır. Nizami Gəncəvi əsərlərində deyimlər, xalq ifadələri bəzən olduğu kimi, bəzən də bir qədər fərqli şəkildə işlənir. Bu gün də canlı danışq dilində yaşayan “Gözəlağa çox gözəldi, vurdu çiçək çıxartdı” kimi ifadəyə Nizami Gəncəvi yaradıcılığında da rast gəlirik:

Üzdən çox gözəldi bizim Əhmədək,
Üstəlik də vurub çıxartdı çiçək.

Çox güman ki, Nizami Gəncəvinin işlətdiyi “Əhmədək” adı sonralar “Gözəlağa” ilə əvəzlənib [7, s.7-8].

Bu beytdə məcazi mənə lağ olsa da, həqiqi mənə xalq arasında geniş yayılmış olan çiçək xəstəliyinə işarədir. Məlum olduğu kimi, bu xəstəlik vaxtilə insanın üzünü çopurlaşdırdığına görə hamı ondan ehtiyat edərmiş. Nizami qələminin qüdrəti adi sözlərə bədii don geydirərək onu dəyişdirir.

Kainat sirləri qarşısında aciz olan insan gördüklərini özünün şüur səviyyəsinə uyğun mənalandırır. Bütün bu yozumlar sözlərlə ifadə olunaraq dildən-dilə ötürülür və yaşayır. Səma cisimləri haqqında yaranan saysız-hesabsız folklor materialları dediklərimizi təsdiqləyir. Bunlardan biri də Günəş haqqında təsəvvürlərdir.

Qədim insanlar Günəşlə, Ayla, ulduzlarla ruhani əlaqələr yaratmağa can atırdılar. Məsələn, Günəşin şüalarının suda əksini görən insana elə gəlirdi ki, Günəşi aftafaya doldura bilər. Həmin ilkin təsəvvürlər daha sonralar həqiqi mənasını itirdikdə məcazi mənə yarandı. Bugünkü danışq dilində işlənməyən “Günəşi aftafaya doldurur”, - kimi xalq ifadəsi Nizami Gəncəvi sənətində yaşayır:

Gəldikmi dərd çəkək xarabaya biz,
Günəşi hey çəkək aftafaya biz [2, s.77-79; 8].

Milli mənəviyyatımızın ayrılmaz tərkib hissəsi olan islami dəyərlərdə elmə, təhsilə, insan kamilliyinə xüsusi önəm verilir. Dahi Nizami də bunu daim öz əsərlərində vurğulayır:

Hər kim öyrənməyi bilməyirsə ar,
Sudan dürr, daşdansa gövhər çıxarar.

Həyatın elə bir məqamı yoxdur ki, xalqın milli mənəviyyatında öz əksini tapmasın. Nizami Gəncəvi də xalq hikmətindən bəhrələnərək özünəməxsus söz inciləri yaradır. Xalq hikmətində öyrənməyə münasibət belədir: “Bilməmək eyib deyil, öyrənməmək eyibdir”, “Axtaran tapar”, “Nə qədər çox bilsən,

yenə bir az biləndən soruş” [7, s.6-9].

Nizami Gəncəvi fəlsəfəsi başdan-başa xalq hikmətidir, onun milli mənəviyyatının ifadəçisidir. Mirvarilər sapa düzüldüyü kimi, xalqdan gələn hikmət və nəsihətlər bir-birini tamamlayaraq özünəməxsus ardıcılıq və məntiqlə sıralanır:

İstəyirsən evin salamat qala,
Yad adamı evə buraxma əsla.
Ən yaxşı dostuna sirr verən zaman,
Zənn elə, dayanıb qarşında düşmən.
Deyilməyən sözü demə əğyara,
Bir tək əğyar deyil, hətta dostlara.
Bilməsin sirrini evdə divarlar,
Divar dalında da çünki qulaq var [9, s.85].

Yuxarıdakı parçanı atalar sözləri ilə belə ifadə etmək mümkündür: “Sirri demə dostuna, dostunun da dostu var”, “Yüz ölç, bir biç”, “Sözü ağzından bışirməmiş çıxartma”, “Yerin də qulağı var”, “Yarmadan aş olmaz, yaddan qardaş” və s. [7, s.7-10].

Nizami Gəncəvi sənətində hər şey xalqda olduğu kimi sadə və aydındır. Burada soykök, alın yazısı kimi məsəllərə dərinlən nəzər salınır və xalq hikməti ilə üst-üstə düşən məntiqi hökmlər çıxarılır:

Yazılmış alına hər şey əzəldən,
Cəhd eylesən belə nə gələr əldən?

Yad dildə - fars dilində yazmaq belə Nizami Gəncəvi ruhunu dəyişdirə bilməmişdir. Hər kəlməsindən türk ruhu süzülən Nizami Gəncəvi ürəkləri oxuyur, əsərini “muştuluq naməsi” adlandırır:

Muştuluq naməsidir əsərim ürəklərə,
Baxışlardan zillənib nəzərim ürəklərə.

Türklər xoş xəbər gətirənə muştuluq verərlər. Nizami Gəncəvi əsərləri də muştuluq naməsidir. Nəzəri ürəklərə zillənən şair qəlblərdən keçəni oxuyur.

Şeyx Nizami islami dəyərlərimizə sonsuz ehtiram, bağlılıq ifadə etməklə yanaşı, Şərq dünyasının qəhrəmanlıq örnəyi olan əcdadlarımızın şanlı irsini daim öz əsərlərində mədh etmişdir. Dahi mütəfəkkir bildirdi ki, türk öz ölkəsini haqq-ədalətlə idarə edir və talançılıq, zalımlıq türkə yaddır. “Şan-şöhrəti dünyaya sığışmayan” türklərdən məhəbbətlə söz açan Nizami Gəncəvi zalımları “hind qulduru” adlandırır:

Şan-şöhrəti dünyaya sığışmazdı türklərin,
Ölkəsi ədalətlə güllü yazdı türklərin.

Zalımlığın bəllidir, işin-gücün talandı,
Sən ki, hindli quldursan, türk olmağın yalandı.

Nizami Gəncəvi qələmində türk gözəllik rəmzidir, türk ağılıq anlamında işlənir:

Tərazlı tək gözəldin, saçın həbəs saçıydı,
Hüsnin türkcə, ərəbcə bir elin xərəcəydi.

Türk at belində doğuldu. At belində böyüdü, at belində vuruşdu. “At igitin qardaşıdır”, – söylədi türk. “At işlər, ər öyünər”, – dedi türk. Atını öydü, özünü öymədi [7, s.9]:

İstədi atını üstünə salsın,
Türk kimi hücumla üstünü alsın [4, s.146-147].

Nizami Gəncəvi bütün hallarda öz soykökünə-türklərə olan məhəbbətini gizlətmir:

Gözlərim türk kimi dar oldu əgər,
İndi hindu kimi üzrə gəlmişlər.

Nizami Gəncəvinin əsərləri sanki bu gün yazılıb. Ruhumuzun sözə çevrildiyi Nizami dünyası nə qədər əzizdir. İndi də Gəncəbasarda işlənən xalq ifadələri dahi şairin qələmində ölməzlik qazanıb.

Neştərinlə yarala balının pərisini,
Nuruna kor baxanın aşıla dərisini.

Dərinin aşılınması Gəncənin təsərrüfat həyatından soraq verir. Göründüyü kimi, vaxtilə Gəncədə yayılmış dabbaqlıq sənətinin izləri həm folklorda, həm də Nizami Gəncəvi əsərində yaşamaqdadır.

Nizami Gəncəvi söz tanrısıdır. Sözü tanrısı sözü dənini halallıqla əkdə. Halallıqla becərdi. Şeytan bu zəmiyə yaxın gələ bilmədi:

Şeytan ilə şərikli əkməsən əyər dəni,
Dən dolu sünbüllərin torpağa əyər dəni.

Atalar sözündə bu fikir belə ifadə olunur: “Bəynən bostan əkənin tağı çiynində bitər”.

Vaxtsiz yola çıxsan pularlar, inan,
Başını kəsərlər vaxtsiz banlasan.

Türk milli təfəkküründə vaxtın anlamı müqəddəsdir. Vaxta and içilir: “Bu sabah haqqı”, “Bu axşam haqqı!”, “Bu gecə haqqı!”, “Bu günün dönəri haqqı” və s.

Vaxtın anlamına çox böyük dəyər verən Nizami Gəncəvi yaratdığı mənəvi xəzinənin haçan açılacağını bildirdi:

Dünyada hər şeyin öz zamanı var,
Vaxtında tapılar xəznəyə açar.

Bu beytdə atalar sözü istinad edilmişdir: “Hər şey vaxta baxar, vaxt heç nəyə baxmaz”.

Bəzən dahi şairin qələmindən çıxan bir beytdə bir neçə atalar sözündə verilən mənəvi sığışır [10].

Nizami Gəncəvi türk-İslam dünyasının ölməz ruhunu sözə çevirmişdir. Heç şübhə yoxdur ki, Nizami Gəncəvi də Xızır İlyas kimi “dirilik suyu” içmişdir. Yoxsa bədii dil bu qədər canlı, bu qədər doğma ola bilməzdi.

Yalnız işıq şöləsi oynar zülmət qoynunda,
Diriliyin çeşməsi qaynar zülmət qoynunda.

Bu misralar Azərbaycan folklorunda “İskəndərin Xızır İlyasla dirilik suyu axtarması” əfsanəsinə işarədir. “Sirlər xəzinəsi”ndə dönə-dönə bu əfsanəyə işarə edən Nizami ölməz “İskəndərnamə”sini məhz həmin hadisə üzərində qurmuşdur [11].

“Dirilik çeşməsi” nə üçün zülmətdə qaynar? İskəndər nə üçün bu çeşmədən içib əbədi həyat qazana bilmir? O iki çeşmənin – parıldayan və adi suyun mənası nədir? Nə üçün İskəndər parıldayan sudan, Xızır adi sudan içir. Nədir bu iki su?.. Zahirən gözəl, parıltılı su dünya həyatını simvolizə edir, zahirən adi görünən su isə “dirilik suyu”dur. İskəndər fatehdir, şahdır. O, dünyanı çox sevdi. Dünya sevgisi onu parıldayan suya sarı çəkir. Xızır isə peyğəmbərdir. Allahın əmri ilə qeybi bilir. Dünya sevgisi Xızıra yaddır. Zülməti yarmaq üçün nurlu olmaq gərəkdir:

Yalnız işıq şöləsi oynar zülmət qoynunda,
Diriliyin çeşməsi qaynar zülmət qoynunda [12].

Nizami Gəncəvi dünyası bizə o qədər doğma, o qədər yaxındır ki, üstündən yüzilliklər adlasa belə, onun ruhunu dəyişdirməyə heç nəyin gücü çatmayıb. Bu, Ulu Tanrının lütfüdür, ilahi möcüzələrdən biridir. Çünki Nizami Gəncəvinin əsərlərində xalqımızın yüzilliklərə istinad edən milli mənəviyyatı, dəyərləri bədii ifadə vasitələri ilə insan kamilliyinin, ümumbəşəri dəyərlərin təminatçısı kimi çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. I kitab. (Ağdam, Füzuli, Ağcabədi, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: “Elm və təhsil”, 2012, 464 s.
2. Юсифли Х.Г. Ренессанс и Низами Гянджеви. Гянджа: Элм, 2016, 334 с.
3. Qasımlı M.P., Quliyeva R.Z. Nizami Gəncəvi yaradıcılığının folklor qaynaqları. AMEA Gəncə Bölməsi. “Nizamişünaslıq” jurnalı, № 5, Gəncə, 2015, s. 44-67.
4. Hasanov E.L. Nizami Ganjavi 880: heritage of Ganja based on architectural and craftsmanship features of Sebzikar graveyard. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science. Philadelphia (USA). 2021. Issue 1, vol. 93, part 2, p. 144-150. DOI: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.01.93.25>
5. Yeddi gözəl. N.Gəncəvi: Xəmsə. Gəncə: 2011, 194 s.
6. Hasanov E.L. About comparative research of poems “Treasury of Mysteries” and “Iskandername” on the basis of manuscript sources as the multiculturalism samples. International Journal of Environmental and Science Education, 2016, vol. 11(16), p. 9136-9143.
7. Əliyev K.İ. “Atalar sözləri və aforizmlər”. Folklor və yazılı ədəbiyyat, II cild. Bakı: Nurlan, 2017, s. 3-1.
8. Smith W., Hasanov E.L. Importance of handicraft traditions in investigation of history of urban culture in Ganja. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2013. Issue 11, volume 7, p. 61-66. DOI: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.2013.11.7.10>
9. Yusifli X.H., Pişnamazzadə S.P., Həsənov E.L. Nizami Gəncəvinin şəcərə tarixi. Gəncə: Elm, 2021, 182 s.
10. Nizami Gəncəvi adına Gəncə Dövlət Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi, fond № 2, i. NN 1100.
11. Guliyeva N.M., Həsənov E.L. Die traditionelle Gändschänischen Teppiche von Zeitraum der Aserbaidshanischen Gelehrten und Dichter Mirsä Schäfi Waseh als ethnoanthropologische quelle (XIX Jahrhundert). European Applied Sciences, 2014, vol. 2, p. 3-5.
12. Hasanov E. L. Innovative study of historical-ethnographic and cultural heritage of Ganja city for Renaissance period. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science. 2021. Issue 02, vol. 94, p. 248-254. DOI: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.02.94.53>
13. Hasanov E.L. Applied significance of investigation of handicrafts branches in Ganja city based on innovative technologies (Historical-ethnographic research). Prague: Vědecko vydavatelské centrum “Sociosféra-CZ” (Czech Republic), 2018, 110 p. ISBN 978-80-7526-323-0.
14. Hasanov E.L. Innovative significance of research of traditional architectural features of Ganja. TSU-TI — The International Scientific Journal of Humanities, 2022, No 1(1), p. 71-74. DOI: <https://doi.org/10.55804/TSU-ti-1/Hasanov>